

ՌԻՄԱ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,

Գորիսի պետական համալսարան

e-mail: rima_stepanyan_1976@mail.ru

ՀՏԴ 821.19.0

**ԱՆՀԱՏԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԵՐՈ ԽԱՆԶԱՐԱՆԻ «ՀՈՐՍ ՀԵՏ ԵՎ
ԱՌԱՆՑ ՀՈՐՍ» ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿՈՒՄ**

Բանալի բառեր. անհատ, ողբերգություն, հայր, վիպակ, միֆ, Փոքր Միեր, էպոս, Սասունցի Դավիթ, տեխմատուն:

Ключевые слова: личность, трагедия, отец, повесть, миф, Младший Мгер, эпос, Давид Сасунский, судьба.

Key words: individual, tradegy, father, novel, myth, Little Mher, epic novel, David of Sasun, destiny.

1986-ին լույս տեսավ Սերո Խանգադյանի «Հորս հետ և առանց հորս» ինքնակենսագրական վիպակը՝ «երեք սերնդի կյանքի ու հոգեբանության գեղարվեստական խտացումը»՝ «հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի պատմության հերոսական բռնկումների, անկումների ու վերելքների հենքի վրա»¹: Գրքի կրկնաշապիկի վրա գրված հանձնարարականով հեղինակն ընթերցողին ուղղորդում է դեպի վիպակի մտադրույթը. «Ինչ ծանր ու դժվարին վիճակների մեջ էլ ընկնում են վիպակի հերոսները, մնում են վաղվա բարի արևի ծագման հավատով, անընկճելի, անկոտրում և որ ընդգծված է՝ հավատարիմ հայրենի հողին ու ժողովրդին» (էջ 318):

Հեղինակը, ում արդեն նշմարվում էր կյանքի մշուշոտ ճանապարհի վերջը, իր ողջ կյանքի երկու շրջափուլն է ներկայացնում՝ «Հորս հետ և առանց հորս» ներկայելով և իր կյանքի եղանակները բոլորող չորս ճյուղերը՝ արևածագից մինչև արևամուտ: Երկի խորագիրն արդեն իսկ հուշում է՝ «եղելությունների թելերից հյուսված» այս քառաճյուղ ասքի կենտրոնում հեղինակի հայրն է՝ Նիկոլայը, ով ուժեղ անհատականություն էր, գնում էր ճակատագրին ընդառաջ և երբեք չէր ընկրկում: «Գուցե դրանից էր, որ նա ինձ համար հետզհետե դառնում էր առասպել» (էջ 52), - խոստովանում է գրողը:

¹ Ս.Խանգադյան, Հորս հետ և առանց հորս, Երևան, «Սովետ. գրող», 1986, էջ 318: (Այսուհետև Խանգադյանի գրքից կատարված մեջբերումների մոտ կնշենք միայն էջը):

Հետագայում՝ իր կյանքի համառոտ ուղին ներկայացնելիս, հեղինակը խոստովանում է. «Իմ հիշողություններից երբեք չջնջվեցին մեր թաղի անձավաբնակ մարդիկ, խորունկ ձորերը, ձորերի մթին այգիները, կապույտ սարերը և հոգսերից ընկճված հայրս՝ բարձրահասակ, ժամանակից շուտ ծերացած և նյարդային, գրգռված»²:

Հիշողությունների միջոցով կենդանանում, որոշակիանում է գրողի անցյալը՝ «մոխրացած ժամանակների հեռավորությունից» մեր առջև բացելով «Ձագեձորի՝ Բաբելոնի տարիքի ավերակ բերդի մեջ խորացած» Խանգադենց տոհմատունը, որը «մի ժամանակ կոչվել է Քրմանց»՝ տոհմի նախնու՝ Քուրմ Անձավի անունով: Նկատենք՝ հեղինակն առանձնակի ուշադրությամբ և ոգևորվածությամբ է խոսում իրենց տոհմի ազգանվան, նաև ծագման մասին. «Մեր տոհմը ծագել է Միսակ նահապետի թոռ ձագից: Սրանից էլ մեր տոհմի բնակատեղի անունն է՝ Ձագեձոր» (էջ 238): «Ազգատոհմի գաղափարական կապերի մեջ ամենակարևորը ազգանունն էր, որը... ապրել է անընդհատ զարգացում, մինչև որ հասել է այժմյան աստիճանին»³, - գրում է ազգագրագետ Էդիկ Բաղդասարյանը և մատնանշում այն երեք հիմնական սկզբունքները, որոնցով միջնադարում ձևավորվել է հայկական ազգանունը՝ նախնու անունով, գյուղի կամ քաղաքի անունով և զբաղմունքով կոչվելը: Ինչպես տեսնում ենք, Խանգաղյանն իր տոհմի ազգանունը կապում է նախնու անվան հետ, իսկ հոր կերպարն ամբողջացնում ծննդավայրի և մանկության մասին քաղցր հուշերով, որոնցում բացահայտվում է հեղինակի, ինչպես ինքն է խոստովանում, «Մեծ Տատի փեշերի մեջ և ...քարայրի մթին խորշերում ամփոփված» աշխարհը. «տոհմատանան ընկճուն ոգին»՝ Մեծ Տատը՝ Նանախանում զիզան, Աթուն պապն ու նրա թոռ Արսենը, Մեծ Մաման, Արմենակ քեռին, հորեղբայրներ Խաչին, Մերգոն, Մարդին..., հեղինակի հայրը, մայրը: «Անցած-գնացածները դարձել են առասպելներ: Նրանց հիշատակներն օր ու գիշեր կանչում են ինձ: Ես շտապում եմ վերջացնել իմ այս գործը, որ ինձնից հետո եկած իմ տոհմակիցները ճանաչեն իրենց դուրսգալն նախնիների ոգին: **Մարդ չախտի կորցնի իր արմատը: Լույսը չգոյից չի ծագում**» (էջ 5) (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Ս.):

Հյուսվածքն ինքնակենսագրական է, ինչը հուշում է նրա վավերականության մասին: Թվում է՝ իրական-վավերական են բոլոր դեպքերն ու դեմքերը. հեղինակն էլ կարծես թե արտաքուստ մնացել է զուսպ

² Ս.Խանգաղյան, Մերո Խանգաղյանն իր մասին, «Սյունյաց երկիր», 2015, 3 դեկտեմբերի, թ. 32 (374), էջ 6:

³ Է.Բաղդասարյան, Հայկական ընտանիք, Տորոնտո, «Լույս», 2016, էջ 47:

տարեգրողի դիրքերում: Բայց իրականում գրողը վավերականին հավելել է կարոտի, սիրո, նաև ատելության չափ (թուրքի և ներքին թուրքի նկատմամբ), ինչպես նաև միախառնել է իրականը, առասպելականը, բանահյուսականը. սահմանազատումն անգամ հաճախ անկարելի է թվում: Վիպակի ներքին շերտերում մեր էպոսն է՝ կառուցվածքը (տարին բոլորող չորս եղանակները ներառող ճյուղեր), քարայրի քարե դուռը, ոսկեգույն ձին, ձիու վրնջոցը, Մասունցի Դավիթը և վերջապես Մասիսի վիհի մեջ փակված Փոքր Միերը, որը շրջանակում է հյուսվածքը. ունենք նաև ենթաշրջանակ՝ Բաբելոնի միֆը: (Նշենք՝ հյուսվածքի միֆականությանն ու արքետիպիկ մտածողությանն անդրադարձել ենք առանձին հոդվածներով): Կարելի է ասել՝ երկը գեղարվեստավավերական է, որտեղ առկա են և՛ ինքնակենսագրականը, և՛ կենսագրականը, և՛ հուշագրականը, և՛ գեղարվեստականը, նույնական են պայմանական գեղարվեստական իրականությունն ու պատմական իրականությունը: Իսկ այստեղ ներկայացվում է հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի հերոսական ոգորումներով լի պատմության ընթացքը՝ անկումներով, վերելքներով, որտեղ իրենց հայրենանվեր, հայանվեր ու անձնանվեր գործունեությունն են ծավալել Խանգաղենց տոհմի այրերը:

Անդրադառնալով Ավետիս Ահարոնյանի «Իմ գիրքը» անավարտ երկին՝ Ժեյա Քալանթարյանն ուշադրության է հրավիրում այն հանգամանքին, որ մեր իրականության մեջ գրեթե բոլոր ինքնակենսագրական երկերը գրվել են մոտավորապես նույն տասնամյակի ընթացքում, կյանքի ու պատմության նույն հրամայականով, ոչ հեռավոր անցյալը վերաարժեքավորելու ներքին մղումով: «Հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքի բազմաթիվ վայրիվերումներից հետո ժողովրդի գլխին եկածը վերլուծելու և գեղարվեստորեն վերարտադրելու ձգտումը ընդհանուր էր, և յուրաքանչյուր գրող յուրովի փորձում էր վերականգնել իրադարձությունների շղթան ու քննել անհատի ճակատագիրը այդ համապատկերում»⁴: Իհարկե, Խանգաղյանի երկը տպագրվեց շատ ավելի ուշ, բայց, ինչպես նշեցինք, երկը մեր ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի պատմության ընթացքն է ներկայացնում. կնշանակի՝ նույնն են և՛ հրամայականը, և՛ ներքին մղումը՝ քննել անհատի ճակատագիրը մեր պատմության ամենակնճռոտ շերտերում:

Կարելի է ասել՝ գործ ունենք Քրմանց տոհմի էպոսի հետ՝ շաղախված վավերական ու էպիկական տարրերով: Քրմանց տոհմի էպոսի Մասունցի Դավիթը հեղինակի հայրն է, Փոքր Միերը՝ հեղինակը՝ մասնակի

⁴ Ժ.Քալանթարյան, Գրական հորիզոններ, Ե., «ԵՊՀ», 2008, էջ 242:

արտահայտությամբ: Խանգադյանի հյուսվածքում բացվում է քարայրի դուռը, և իրենք իրենց գտած նժույգն ու թոռնիկը թոշում են դեպի իրենց նախնիների սկիզբը: «Ամեն ինչ վերադառնում է իր նախնական ծագումին, որպեսզի նոր սկսվի» (էջ 254), - գրում է Խանգադյանը:

Դեկլյան տաճարի վրա գրված «Ծանեա՛ զբեզ» պատգամն այսօր էլ արդիական է: Այո՛, ինքնագիտակցության կարելի է հասնել միայն դեպի ներս բացված աչքի շնորհիվ: Սա է բանաձևը: Այս իմաստով է մեզ օգնության ձեռք մեկնում Փոքր Միերի միֆը, նաև էպոսը:

Այս առումով ուշագրավ է Վալերի Փիլոյանի դիտարկումը, ըստ որի՝ հասարակական ցանկացած՝ երկարատև կամ կարճատև թմբիրից, քնից, անտարբերությունից կամ փակուղի մտնելուց հետո մենք նորից ենք վերադառնում Փոքր Միերի առասպելին, քանի որ «սա այնպիսի համընդգրկուն ու ընդարձակվող պայմանաձև-բանաձև է, որ հնարավորություն է տալիս նորովի ու նորահայտ դիտարկելու իրողությունը, տեսնելու աշխարհի ու մարդու ամբողջությունը»⁵:

Իսկ Հրանտ Մաթևոսյանը նկատում է, որ նոր ժամանակների նոր հերոսին որոշ գրողներ հարաբերվել են՝ «հանձին Փոքր Միերի», և «էպոսին հարաբերվելով կամ կրկնելով, կամ ինքնուրույն խուզարկումներով» ժամանակի մեջ գտել գլխավորը: «Հեղինակը ժամանակներ, թշնամու խուսափուկ կերպար, ծավալվող ողբերգություն, ուր ոչ ողբերգությունն է ձևավորվում, ոչ հերոսներն են անուն առնում, ոչ թշնամին է անուն առնում, իսկ ողբերգությունն, այնուամենայնիվ, ահագնանում է: Սա պիտի բացվի, պիտի գրվի»⁶:

Ահա այս ահագնացած ողբերգության մասին է գրում Խանգադյանը:

Պատումի դիպաշարի հանգույցներում Փոքր Միեր - Արտավազդ - Արշակ Երկրորդ - հեղինակ կերպարային հաջորդականություն է տեղի ունենում, որն արմատավորվում է հեղինակի ներքին խռովքով, ինքնախոստովանություններով և նշյալ միֆերի ու հեղինակ-կերպարի սահմանախախտ վիճակներով: Հեղինակը, Ալեքսան պապի Արտավազդը և միֆական Արտավազդն այնքան են նույնանում, որ հաճախ ենք տարակուսում՝ միֆի հետ գործ ունենք, թե իրականության: Միֆական Արտավազդն ընթերցողին հիշեցնում է մեր առաջին ավանդավեպի՝ «Վիպասանք»-ի մասին, որտեղ Արտաշես և Արտավազդ (հայր-որդի) ժառանգորդական կապն է:

⁵ Վ.Փիլոյան, Կանչվածի փնտրտուքը, «Գրական թերթ», 2014, 19 սեպտեմբերի:

⁶ Հ.Մաթևոսյան, Մենք բոլորս անկրկնելի ենք, «Հայաստանի Հանրապետություն», 1995, 11 փետրվարի:

«Հայրս ինձ ու Արտավազդին տանում է: ...Ես ու Արտավազդը հռի-
նացինք:

-Եկեք օգնեցեք:

-Չե՛նք օգնի: Մենք քեզ անհարազատ անձնավորություն ենք:

Հայրս մեզ հայհոյեց:

-Գնացեք մի ուրիշ քաղաքում ապրեցեք: **Կարող եք անեծքով հիշել ինձ:** Ես չկարողացա ձեզ համար լուսավոր դուռ բացել» (Էջ 225-226) (ընդգ-
ծումը մերն է՝ Ռ.Ս.): Միֆական ներքին խոր շերտերում հոր կերպարով
հայտածվում են Արտաշես Առաջինի, Սասունցի Դավթի միջերը:
Նույնանում են հեղինակի հայրն ու միֆական Դավիթը՝ սխրանքով, Ոսկեկ
ձիով, անեծքով և վերջապես ռդբերգական վախճանով: Եթե Դավիթն ընկավ
հարազատ դստեր նիզակից, ապա հայրը՝ իր հարազատ երկրի «հարազատ»
զավակի կրակոցից: Նկատենք՝ կերպարային հաջորդականություն է տեղի
ունենում նաև այստեղ՝ Արտաշես Առաջին – Սասունցի Դավիթ – Նիկոլայ
հայր:

«Հայ ազգային հերոսն ի վերջո Դավիթն է»⁷, – խոստովանում է
Մաթևոսյանը՝ պատասխանելով և հարցին, թե ինչու մեր ազգային էպոսը ոչ
թե Դավթով, այլ Միհերով է ավարտվում. «Այդ պահը հանճարեղ կռահումն է,
ժողովրդի հանճարեղ կռահումը... Ես երբեք չեմ հարցրել, ինչո՞ւ
ժողովուրդը, մեր միտքը կամ որևէ միտք ունեցել է կյանքը վերափոխելու,
Աստծուն, բնությանը դեմ գնալու ձգտում, ոչ թե կատարել-անելու, այլ
լինելու: Դավիթն անում էր, Միհերը՝ լինում»⁸: Նկատենք՝ իր ֆիզիկական և
հոգևոր ներկայությամբ Նիկոլայը որդուն հասցրեց ինքնաճանաչման:

Էպիկական է հոր կերպարի մուտքը հյուսվածք: Պատերազմը վերջա-
ցել է, մերոնք վերադարձել են հաղթանակած: Ջորջի մեջ է նաև հեղինակի
հայրը՝ Քուռկիկ Ջալալին հիշեցնող իր Ոսկեկով: Հոր կերպարի
էպիկականությունը հեղինակն ամբողջացնում է Ոսկեկի վրնջոցով: Հյուս-
վածքում քանիցս լսում ենք ձիու վրնջյունը («Ձորում ձի վրնջաց: Կարծես
մեր Ոսկեկն է: Այո՛, նա է» (Էջ 30), «Բակից դուրս գալուց մեր Ոսկեկն այնպես
վրնջաց, կարծես հրաժեշտ էր տալիս մեր քարաթաղին, մեզ» (Էջ 63),
«Հայրս... եկավ,... իմացանք Ոսկեկի ուրախ վրնջոցից» (Էջ 63)):

Իր արմատներին, իր հողին, իր հայրենի եզերքին կառչած մարդ էր
Նիկոլայը: Մարդարապատի ճակատամարտում սպանվում է Խանզադենց
ցեղի Գրիգորը: Նիկոլայ հոր հրամանով Գրիգորի մարմինը տանում են Էջ-
միածին, հողին պահ տալիս: Իսկ երբ թուրքին քշում են Հայաստանից, նույն

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

Նիկոլայի հրամանով սպանվածի մարմինը Էջմիածնի հողից հանում բերում են Գորիս, թաղում Ատյան քարի մոտ՝ Ժայռաթաղի հողում:

Նշենք՝ հյուսվածքում փիլիսոփայական որոշակի խորհուրդ ունի հողը (հողային մասունք, հողե աչքեր, հողանյութ մարդ, հողը մարդուց կխռովի, հողի լաց («...Թաքուն լաց եղա: Անձայն: Ինձ թվաց, թե այդ լացը իմը չէ, այլ՝ հողինը: Ի՛նչ ծանր է հողի լացը» (էջ 232)))՝ պայմանավորված մեռնելու և հարություն առնելու հավիտենական արարողությամբ, որն իրականացվում է հողում. հողից է ծնվում մարդը, բայց և հող է դառնում մարդը: («Հող էիր, հող դարձիր» (էջ 9)):

Այս առումով ուշագրավ է Սերգեյ Սարինյանի դիտարկումը. «Արխայիկ հավատի ռեալությունները ցույց են տալիս, որ հեթանոսական աշխարհագրացողությունը դեռևս պահպանում է իր կենսունակությունը, հանդես է գալիս որպես գոյաբանական տրվածություն: Հողի այսօրինակ փիլիսոփայական մեկնակետը իր հիմքով սկիզբ է առնում արխայիկ խտոնեզմից, թե ամեն բան բաղկանում է հողից և կրկին վերադառնում է մայրական գիրկը»⁹: (Անվերջի շրջապտույտն է):

Վիպակում հեղինակը քանիցս կանգնում է մահվան դեմ հանդիման, «շոշափում մահվան թաթը» (էջ 230), բայց և ամեն անգամ մերժում ճակատագրին հնազանդվելու պահանջը՝ երգելով. «Երգել եմ ուզում ես... Մի հեռավոր ձայն ճշում է՝ մի երգի: Իսկ ես երգում եմ: ...Լավ եմ հասկանում ինքս ինձ, իմ արժեքը: Հպարտ եմ ինքնս ինձնով, թեև ձմեռային գիշերվա սառնամանիքը քաշում է ականջներս, շալակիս բեռն ինձ ճնշում է իր անգիտակից ծանրությամբ» (էջ 235-236):

Հիրավի, արմատներից էր սա, որ գրողին էր փոխանցել նրա հայրը, ով երեկոները ազգատոհմի փոքր ու մեծ տղաներին հավաքում էր Ատյան քարի մոտ ու երգում: Երգում էր այս «բարեկազմ, բարձրահասակ, մուգ դեմքով, բարակ ու թուխ բեղերով» մարդը՝ համոզմունքով. «Մարդն իր երգը պիտի ունենա» (էջ 32): Նրա երգին ականջ դնող աղավնիներն այստեղ հուշում են՝ խաղաղություն էր երգում այս մարդը, բայց և. «Մեր ազգի փրկությունը մարտականության մեջ է միայն» (էջ 70):

Հավատ ու պատկառանք էր ներշնչում շրջապատին Նիկոլայը: Գրողի խոսքով՝ գյուղում իր հորն ու Խաչի հորեղբորն ավելի էին հավատում, քան տեր Սիմոնին ու Սուրբ գրքին: Նա իշխանություն ուներ Խանգաղենց տոհմի ու գյուղի բնակիչների վրա: Չմոռանանք՝ տոհմային ռազմախմբի և գյուղի ռազմական ջոկատի հրամանատար-գլխավորն էր ու բոլորից անկախ էր

⁹ Ս.Սարինյան, Առասպելաբանությունը Ձորայր Խալափյանի արձակում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1988, թ. 9, էջ 37:

(որդու կարծիքով): Իսկ հոր՝ որդու վրա ունեցած իշխանությունն անսահմանափակ էր, ինչից նեղարտում էր հայրը և հորդորում որդուն մարդ արարածին այդչափ չհավատալ: «Շատ հետո ես նկատեցի, որ հայրս մտահոգ էր այն բանից, որ ինքը կարող է կորցնել ինձ վրա ունեցած իր իշխանությունը» (էջ 20):

Այսչափ իշխանություն ունեցող տղամարդն այնուամենայնիվ առանձնակի սեր ու խոնարհում ուներ իր կնոջ նկատմամբ, ով «լուսավոր երեսկհատ ուներ», շատ գեղեցիկ էր և զբաղվում էր երեխաներին գրաճանաչ դարձնելու գործով: Այս առումով հետաքրքրական է ազգագրագետ Ս.Պողոսյանի դիտարկումը. «Տղամարդու սեռային իդեալը ենթադրել և ենթադրում է ամրություն, համառություն, ուղղամտություն, նախաձեռնող, առաջ մղող և տիրապետող հատկանիշներ, իսկ կնոջ վարք ու բարքի սեռային իդեալին բնորոշ են եղել և են՝ նրբությունը, հնազանդությունը, պարկեշտությունը, զիջողականությունը, հավատարմությունը ընտանիքին և այլն»¹⁰: Հայոց մշակութային համակարգում այսպիսին էին և են այր և կնոջ սիմվոլիկաները: Այս բանաձևով էին առաջնորդվում հեղինակի ծնողները, ովքեր իրենց վարքուբարքով օրինակ էին ծառայում իրենց զավակներին:

Խանգաղյանի մայրը որդու անհավասարակշիռ կյանքը հավասարակշռել է անգամ հոր մահվանից հետո: Թերևս այս հնազանդ կնոջ ազդեցությամբ էր պայմանավորված Նիկոլայի նման ուժեղ տղամարդու՝ արտակարգ նրբությամբ և քնքշությամբ օժտված լինելը, որ «երևի արտառոց էր մեր լեռների քարեղեն կոշտության մեջ», թեպետ երբեք չէր հրաժարվում իր սկզբունքից. «Ակն ընդ ական, ատամ ընդ ատաման» (էջ 70):

Խոր հարգանք ու հավատ ուներ ռուս մարդու նկատմամբ, ում հետ էլ կապում էր լեռնաշխարհի և ազգի փրկությունը. «Դուրսը մեր միակ բարեկամն է» (էջ 74): Հավատացնում էր՝ միայն Մոսկվայի հրամանին պիտի վստահել ու հավատալ: «Իսկ Անկարան որևէ իրավունք չունի և չպիտի ունենա մեզ վրա: ...Թուրքի ասկյարը կգա, կնստի մեր տներում ու մի սև օր բոլորիս սրի կքաշի» (էջ 91):

Չմասնակցեց Լեռնահայաստանի կառավարության կազմավորմանը: «Ինչ հույսով է մեր լեռներում ստեղծված գաճաճ իշխանությունը անջատված մնում Խորհրդային Հայաստանից:... Նորի՞ց արյուն թափել, արյունից կշտացած հողը նորի՞ց կրակի մեջ գցել» (էջ 121): Երբ 1921-ի հուլիսին Զանգեզուրը հռչակվեց Խորհրդային Հայաստանի մաս, խանդավառվեց,

¹⁰ Ս.Պողոսյան, Կնոջ և տղամարդու խորհրդանիշները հայոց մշակութային համակարգում, Հայ ժողովրդական մշակույթ, XIV, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Ե., 2007, էջ 249:

փորձեց ծառայել իր ազգին, այս դեպքում՝ հեղկումին, «սակայն ոչ իբրև ծառա» (էջ 79): Դեռ այն ժամանակ Նիկոլայը սխալներ էր տեսնում հայ բոլշևիկների վարած քաղաքականության մեջ. պիտի կարողանան անմեղ սխալվածին տարբերել թշնամի էլեմենտից: Գիտակցում էր՝ դասակարգային պայքար է, սակայն «պետք է շատ զգույշ լինել, որ թացը չվառվի չորի հետ» (էջ 74): Դիմելով Մախաչին, ով վիպական հեղկումի գաղափարակիր ու գաղափարախոս կերպարն է՝ ասում է. **«Ես ապրում եմ, որպեսզի նպաստեմ իմ ազգին՝ ապրելու իր պատկերով, իր հողի վրա, իր լեզվով ու ոգով:** Եթե դու կարծում ես, թե առանց ժողովրդի քո գաղափարը որևէ արժեք կստանա, սխալվում ես: Ես պատրաստ եմ քո իշխանությանը ծառայելու... Համոզված եմ, քո իշխանությունը փրկության դուռ է բաց անում մեր բզկտված հայրենիքի և կիսամոռթ եղած հայ ժողովրդի համար» (էջ 79) (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Ս.):

Ինչպե՞ս չհիանար զավակը հորով. **«Այս ի՞նչ մեծ մարդ ես, իմ հայր: Եվ ի՞նչ լավ է, որ իմ հայրը դու ես»** (էջ 78) (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Ս.): Իսկ հայրը դուրսագնի էր նման. «Հայրս իր սպայական զգեստի մեջ էր, իրեն շատ սագող մոխրագույն շինելով, ոսկու գույնի ուսադիրներով, որին ինքը «պագոն» էր անվանում: Նրա գլխարկը կապտավուն երանգներով կարակուլե մորթուց էր՝ «բուխարա» փափախ: Դրա ճակատին պղնձե արծիվ-կոկարդ կար, որ միշտ փայլում էր մայիսյան բզեզի պես: Ուներ թե՛ «մոսին», թե՛ «մարտիր» ու թե՛ «կարաբի» հրացան:... «շաշկա» թուր,... «մաուզեր» ատրճանակ... արծաթե կոթով խանչալ... Այդ զենք ու զրահի մեջ հայրս շատ գեղեցիկ էր ու թվում էր ոչինչ նրան չի տապալի: Ես համոզված էի, որ երբեք հորս թիկունքը տափին չի տա» (էջ 101):

Խաթարվում է հեղինակային հավատը. հուդա ժամանակներ էին («Ձմեռ է: Չյուն է: Հուդա գիշեր է» (էջ 234)), որոնք «մի ժամանակ թևավորին» վերածում էին «հազար տեղից վիրավոր, թները փշրված արծվի»:

Հիմք ընդունելով Կիերկեգորի ուսմունքը՝ էքզիստենցիալիստները մարդու կեցությունը փորձում էին իմաստավորել «խորագույն ցնցումների ժամանակ ծնունդ առած սուբյեկտի ապրումների միջոցով», որոնք մարդուն օժտում էին «խորագույն պայծառատեսությամբ իր իսկ գոյության էության առնչությամբ»: Այս ժամանակ ի հայտ է գալիս տրանսցենդենտացման ակտը՝ անհատի ազատագրումը իր իսկ կաղապարներից¹¹: Վերոնշյալ ակտի բացակայության դեպքում տեղի է ունենում մարդ-հասարակություն,

¹¹ Տե՛ս Ա.Սեմիրջանյան-Բեքմեզյան, Գրականության տեսության արդի խնդիրներ, Ե., «ԵՊՀ», 2016, էջ 123:

մարդ-հոգևոր արժեքների կապի խզում. հաջորդում է օտարումը՝ 20-րդ դարի մարդկային կեցության խնդիրը:

Հասարակությունից աստիճանաբար օտարվեց Նիկոլայը. դարձավ զիջող, ներողամիտ, «չէր առարկում, լսում էր խոնարհ» (էջ 156): Բայց երբեք անկում չապրեց. «Անշուշտ, գիտակցում էր, որ իր ընկճվելը կործանիչ կլինի մեր ընտանիքի համար» (էջ 155), «ախր չէր տեսնում, որ իր որոնածը չգտ բան է, ոչ միայն ինքը, այլև ոչ ոք դա երկնքից իջեցնել կամ գետնի տակից հանել չի կարող» (էջ 162):

Հիասթափվեց Խորհրդային իշխանության խամաճիկներից: «Վատ բաներ եք անում... Մխալ եք, սխալ եք... Թող մարդն իր խելքով ապրի, ամեն մեկն իր նման, իր ձևի: Բսկ դուք մի մկրատով բոլորին խուզում եք» (էջ 166),- անզիջում տրտնջում էր նա, իսկ մի խոր ցավ շարունակ կրծում էր նրա հոգին. «Երևի հավիտյան թաղվեց Տաճկաց Հայաստանի հարցը... Ով մեր հողը խլեց, նա մեր թշնամին է» (էջ 166): Ստիպում էր որդիներին հավատալ սեփական ուժերին. «Երբեք ոչ մի ուժի առաջ քեզ տկար չգգաս, թշնամուց չփախչես» (էջ 153): Չէր փախչում, բայց օտարանում էր ընտանիքից, շրջապատից, աշխարհից, որտեղ մարդուց հող էին խլում. «Մեփական հողից գրկվելը կյանքից գրկվելու նման բան է: Ուրիշին հող զիջելը հոգու կորուստ է» (էջ 180),- պնդում էր Նիկոլայը:

Որդին հավատացած էր՝ հայրը դեռ կվերագտնի իր երբեմնի վեհությունը, հոգեկան նախկին հավասարակշռությունը: Փոխարենը հայրը գլխարկ կհանի «մի ձախլիկ սնապարծի» առաջ. «Այն գլուխը, որ պատերազմներում երբեք չի խոնարհվել, միայն հաղթանակի պսակ է կրել, այժմ խոնարհվում է մի ակնոցավոր վարժապետի առաջ» (էջ 209): Միակ լուսավոր կետը որդիներն էին, որոնք ստիպում էին իրենց հորը «ուրախությունից հալվել», բայց վերադարձնել նրան երբեմնի հավասարակշիռ վիճակին, անկարող էին. կերպարանափոխությունն անխուսափելի էր: «Մեքենայացված և ինֆորմացիայով գերհագեցած հասարակարգում անհատի օտարման թեման, որը վերածվում է նորօրյա միֆոլոգեմի... գեղարվեստական տեքստում դրսևորվում է անհատի՝ մարդու կերպարանափոխության մոտիվով»¹²:

Նկատենք՝ եթե մինչև հոր կերպարանափոխվելը գրողը կերպարն ամբողջացնում էր Ոսկեկով, որը, ինչպես նշեցինք, մեր էպոսի Քուրկիկ Ջալալին է հիշեցնում, ապա կերպարանափոխությունից հետո՝ մի սպիտակ, բրդոտ էշով. «Հիմա նա դաշտ ու այգի է գնում... էշի վրա նստած: Երբեք նա էշ չի նստել (էջ 203): ...էշն առաջ արած հայրս ետ գնաց այն արահետով,

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

որով մեզ բերել էր: Նա իմ աչքին շատ փոքր երևաց, գրեթե երեխա: Ես անչափ խղճացի նրան: Ինձ թվաց, թե **նա երբեք չի կարողանալու հաղթահարել արահետի դիքը**» (էջ 226) (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Ս.): Հոր հետագա ճակատագիրն է հուշում ընթերցողին՝ նախապատրաստելով ողբերգական վախճանին: Հատկանշական է և հոր հագուստ-կապուստը կերպարանափոխությունից առաջ («...հայրս սպայական իր զուգսի մեջ էր՝ սուրը կապած, կարակուլե բարձր գլխարկի լայնքով կապույտ ժապավեն քաշած» (էջ 36)) և հետո («Այնքան ընկճված էր, որ կարծես ինքը չէր, այլ իր ստվերը: Առաջին անգամ ես նրա շորերին կարկատաններ տեսա» (էջ 213)):

Զմոռանանաք՝ 37 թվականն էր... Իշխանության գլուխ էին բարձրացել գևոները, «ուրեմս»-ները, «ի»-ները, ովքեր մարդկային ճակատագրեր ու ընտանիքներ էին խեղում-խժռում... Հերթը Նիկոլայինն էր, ով նախկին դաշնակցական էր ու դեռ շարունակում էր հավատալ, թե «հայիս գոյության միակ հենարանը խորհրդային իշխանությունն է, ռուսն է, առանց դրա հայը չի ապրի» (էջ 217):

Ժողովրդի թշնամի համարվեց վիպակի հեղինակը. ստիպված հեռացավ հայրենիքից: Վերադարձավ, երբ իր կյանքի առաջին շրջափուլը՝ «Հորս հետ», հերթափոխեց երկրորդին՝ «Առանց հորս»: (1937-ի նոյեմբերին Նիկոլայ Խանգաղյանին Գորիսի բանտ նետեցին, այնուհետև տարան անհայտ ուղղությամբ:)

Անդարձ կորցրեց հորը՝ անվերադարձ կորցնելով և իր երիտասարդությունը. իսկ նա ընդամենը քսաներկու տարեկան էր: Խախտվեց հորով պայմանավորված աշխարհի հավասարակշռությունը: Չկա հայրը, բայց կա մի աշխարհ, որն անընդհատ հորն է հիշեցնում. բերդաթաղը, քարայրը, հոր բահն ու գերանդին, քույրերը, մայրը... և վերջապես ինքը՝ հորը նմանվելու, հոր կիսատ գործն ավարտին հասցնելու ձգտումով:

Ըստ Յունգի՝ հոգին չի ենթարկվում ֆիզիկական օրենքներին, դուրս է ժամանակից ու տարածությունից: Կնշանակի՝ մահն ավարտ չէ, այլ սկիզբ է... «Հոգին երբեք չի մեռնում և միշտ արթուն հսկում է մեզ» (էջ 242), - գրում է հեղինակ-որդին՝ այլևս ապավինելով հոր հոգևոր ներկայությանը:

Հյուսվածքում հեղինակի հորը տեսնում ենք երկու վիճակում. հայրը՝ կենդանի, հայրը՝ մահացած՝ կենդանի ներկայությամբ: Հոր ֆիզիկական չգոյությունը որդին փորձում էր լրացնել հոգևոր գոյությամբ: Ծանր էր, բայց հորից ժառանգել էր երբեք չպարտվել: «Ինքս իմ մեջ մինչ այդ անհայտ ուժեր եմ գտնում: Հաղթելու նախապայմանը ինքնազգացողության արթնացումն է՝ վճռականության հետ: Հպարտանում եմ իմ դիմացկունությամբ: Դա ծանր ապտակ էր նրանց, ովքեր ցանկանում են իմ կործանվելը» (էջ 235):

Հոր փոխարեն գլխատան շեմին կանգնեց մայրը՝ «վեհ, ինչպես Կարմիր մատուռ»՝ հորդորելով որդուն. «Աշխարհի կարգ է, մեկը՝ գնում, մյուսն

է գալիս նրա տեղը: Երբեմն տարածի տեղը դատարկ է մնում, և՛, դավատ է: ...Քո հայրն ապրեց ազնիվ ու մեծ կյանքով, մի ողջ աշխարհի կյանքով, աստվածների կյանքով: Դրանով ես դու մարդ և դրանով պետք է ապրես» (էջ 231): Նկատենք՝ հայրը «շարունակում էր» իր ֆիզիկական գոյությունը մոր միջոցով, մոր շնորհիվ և մոր օգնությամբ. մոր ֆիզիկական ներկայությունը հնարավորինս ապահովում էր և հոր ֆիզիկական ներկայությունը (հոգևոր ներկայությունն ակնհայտ էր):

Բայց ճակատագիրը դեռ շարունակում էր հեզնել գրողին: 1937-ի նոյեմբերի 28-ի ողբերգությունը կրկնվեց 1949-ի հունիսի 14-ին. արքայդեցին և անհայտ ուղղությամբ տարան հեղինակի մորն ու երկու քույրերին՝ Ռոզային ու Վերջինեին: Այս սոսկալի վիշտն այս անգամ լռությամբ քողարկել անկարող էին: «Թող անարգված հոգիների աղաղակը ճեղքի երկինքը» (էջ 302), - գրում է հեղինակը՝ ձեռնոց նետելով ճակատագրին: Մեծ Հայրենականում արյամբ վաստակած շքանշաններով ներկայանում է վերադասին՝ «հանրապետության ներքին գործերի ժողկոմիսարիատ»¹³, և ռազմաճակատայինի իրավունքով պահանջում արքայի ճամփան բռնած մորն ու քույրերին հետ վերադարձնել:

Տառապանքներով լի այս արքայի և նույնքան տառապանքներով լի վերադարձի մասին Վերջինե Խանգաղյանն իր «Դառը հուշերը» 1989-ին տպագրեց «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրում¹⁴:

Մայրն առաջվա նման հզոր էր և հպարտ. «Բան էր, սխալմունք էր, եղավ-պրծավ:... Սրտիցդ հանիր նստվածքները» (էջ 309): «Մեր տոհմը իշխանություն, պետություն հարգող ու պահպանող է... պետությունից չխռովես, չնեղանաս» (էջ 284): Չէր խռովում որդին, պարզապես գիտակցում էր՝ լեռնաշխարհից հեռանալ է պետք: «Երևի ցեխ կա, որ սեփական արյունովդ անգամ չես լվանա վրայիցդ», - ցավով խոստովանում է գրողը, ով այլևս անհարազատի որդի էր և այս աշխարհում իր տեղը հարթելու համար դեռ շատ ծանրություններ պիտի կրեր իր ուսերին, նաև հոր չապրած կյանքի և անորոշության բեռը: «Ամենածանր բեռը, որ դրվում է երեխայի ուսերին, ծնողների չապրած կյանքն է», - գրում է Յունգը:

Տասնամյակներ շարունակ Խանգաղյանների ընտանիքն ապրել է անորոշության մեջ: «Ես սպասում եմ իմ հորը: Չեկավ: Մի՞թե երբեք նա բաց չի անելու մեր տան դուռը» (էջ 311): Հոր արդարացման խնդրանքով որդին ուրիշ ղեկավարներին, բայց մայրը չհավանեց այդ միտքը. տոհմի արյանը

¹³ Վ.Խանգաղյան, Տխուր պատմություն, որ կրկնվեց, «Սյունյաց երկիր», 2015, 3 դեկտեմբերի, թ. 32 (374), էջ 153:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153:

պատիվ չէր բերում աղերսող լինելը: Թղթո՞վ պիտի արդարացնեին հորը: «Վերջապես ո՞ւմ է պետք թղթե հայրը» (էջ 311), երբ հիշողություններումդ կենդանի է, իր հոգևոր ներկայությամբ ուժ է տալիս՝ անպայման ապրելու: «Ես պիտի ապրեմ, ինձ սպանել չի լինի»: Պիտի ապրի՝ ոտնահարված ճշմարտությունը վերականգնելու, հոր աղարտված կերպարը լուսավորելու, հոր հիշատակը հավերժացնելու համար: Նկատեն՝ վիպակը գրեց 1982-84թթ., տպագրեց 1986-ին, երբ որևէ տեղեկություն չունեի հոր ողբերգական վախճանի մասին: Տեղեկություն կունենա շատ ավելի ուշ՝ Խորհրդային ճամբարի փլուզումից հետո, երբ կբացվեն արխիվները:

«Մինչև 1992թ. փետրվար,- պատմում է Արարատ Խանգադյանը,- բոլորս կարծում էինք, թե նրան աքսորել էին մի անհայտ ուղղությամբ: 1992թ. փետրվարի 18-ին հայրս ստացավ Հայաստանի ազգային անվտանգության դեկավարի պատասխան նամակը: Գրված էր, որ Նիկոլայ Խանգադյանը կալանավորվել էր 1937թ. նոյեմբերի 28-ին և մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 8-ին, գնդակահարվել Երևանի բանտում»¹⁵:

Հոր ողբերգական ճակատագրի մասին, ինչպես նշեցինք, որդին իմացավ շատ ավելի ուշ, իսկ մինչ այդ նա պիտի ապրեր մոր համար, ով փոխարինել էր հորը («Հենց նա էլ ինձ համար ապրելու հենարան կլինի այս աշխարհում» (էջ 313)) և անընդհատ հիշեցնում էր որդուն, որ Քրմանց օջախի երկու հազար տարի շարունակ պահած-շահած կրակը հանգել է: Ազգագրագետ Ռաֆիկ Նահապետյանի դիտարկմամբ. «Կնոջ անձնական կարևոր պարտականություններից էր **տան կրակարանն անշեջ պահելը**:... Այն կինը, որի անգործության կամ անփութության պատճառով հանգչում էր ընտանիքի կրակը կամ անթեղը, անարժան էր համարվում տանտիկին կոչվելու: ...պաշտամունքային առումով օջախները նախնիների պաշտամունքի վայրն էին, ողջերի համար պահպանիչ էին ծառայում, խորհրդանշում էին տոհմի հարստությունը, հարատևությունը, առողջ սերունդը, բարեկեցությունը: Այս բոլորի երաշխավորն ու պահպանողը տանտիկինն էր»¹⁶ (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Մ.):

Մորով պայմանավորված աշխարհի հավասարակշռությունն էլ կխախտվի, բայց գլուխը չի խոնարհի. այդպես էր կամենում մայրը. «Դու պիտի վերաշինես մեր տունը, մեր աղբյուրը, փլատակների տակից հանես պապերիդ գերեզմանաքարերը՝ ի տես աշխարհին: Պարտական մնաս, եթե չկատարես կամքս» (էջ 313):

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 150:

¹⁶ Ռ.Նահապետյան, Կինը հայոց ավանդական ընտանիքում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2009, թ. 1, էջ 73-74:

Մոր մարմինը հողին հանձնեց Գորիսի քաղաքային գերեզմանոցում: Մի քար էլ դրեց՝ հոր հիշատակը հավերժացնելու համար¹⁷: Դեռ պարտական էր մորը:

«Առասպելների ծանրությունից տնքացող» այս ժայռաթաղում՝ բերդաթաղի մի բարձունքի վրա, ասքազիբը կառուցեց իր տունը՝ օգտագործելով «փլված կամարների ու պատերի քարերը, որոնց վրա դեռ մնում են ալևոր դարերի հետքերը» (էջ 314): Իրավացի է ասված. **«Ոչինչ չի կորչում: Վերընձյուղումը շոշափելի է արևի ճառագայթների նման...»** (էջ 314) (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Ս.):

Խոստուն է հեղինակային եզրահանգումը. «Հորս կյանքն օրինակ ունենալով՝ ես ինձնից վանում եմ հուսալքության ալիքները, որ անվերջ գրոհում են ինձ վրա: Ով չարին դիմադրել գիտի, նա կապրի» (էջ 310) (ընդգծումը մերն է՝ Ռ.Ս.):

Ռ. Մ. Ստեփանյան

Անհատի ողբերգությունը Մերո Խանզադյանի «Հորս հետ և առանց հորս» ինքնակենսագրական վիպակում
ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մերո Խանզադյանի «Հորս հետ և առանց հորս» ինքնակենսագրական վիպակը երեք սերնդի կյանքի ու հոգեբանության գեղարվեստական խտացումն է, որտեղ ներկայացվում է հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի հերոսական ոգորումներով լի պատմության ընթացքը: Քննության առնելով հյուսվածքը՝ նպատակ ենք ունեցել քննել անհատի ճակատագիրն այդ համապատկերում:

Р.М. СТЕПАНЯН

Судьба личности в в автобиографической повести Сера Ханзадяна «С моим отцом и без него»

Резюме

Автобиографическая повесть Сера Ханзадяна «С моим отцом и без него» - художественное углубление жизни и психологии трех поколений, где представляется исторический процесс полно героической борьбы армянского народа последней столетии. Обсуждая вязку мы имели цель рассматривать судьбу личности в этой панораме.

¹⁷ Ա.Խանզադյան, Հարցազրույց Արարատ Խանզադյանի հետ, «Մյունյաց երկիր», 2015, 3 դեկտեմբերի, թ. 32 (374), էջ 150:

R.M.STEPANYAN

An individual's tragedy in Sero Khanzadyan's novel "With my father and without him"

Summary

Sero Khanzadyan's autobiographic novel "With my father and without him" is artistic condensation of three generations' life and psychology, where the Armenian nation's historical duration of the last millennium of heroic inspiration is presented. Examining the plot we have the aim to examine an individual's faith in that same picture.